

KA REIKIA ŽINOTI UGDANT NEPRIGIRDINTĮ VAIKĄ?

Šis straipsnis skirtas bendrojo ugdymo įstaigų pedagogams, lavinantiems neprigirdinčius vaikus visiškos integracijos būdu, kadangi, nežiūrint į pakankamai nedidelį sutrikusios klausos vaikų gimstamumą, jų skaičius bendrojo ugdymo įstaigose nuolat didėja.

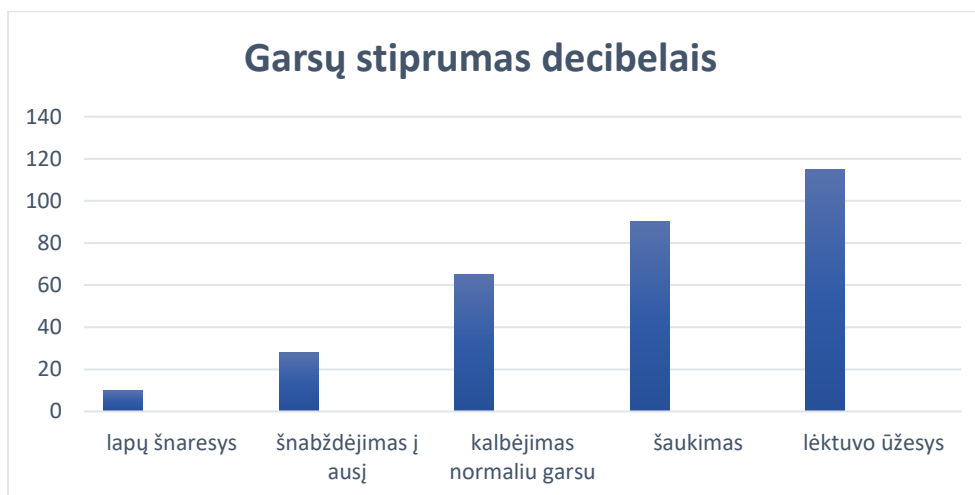
Straipsnio tikslas – supažindinti su klausos sutrikimų klasifikacija, paaiškinti, kaip formuojasi ir vystosi sutrikusios klausos vaikų kalba, apžvelgti neprigirdėjimo diagnozę turinčių vaikų sakytinės ir rašytinės kalbos klaidų pobūdį, jų priežastis, pateikti tų klaidų šalinimo ir kalbos lavinimo rekomendacijų.

Žmogų supa įvairaus dažnio ir stiprumo garsai. Garso dažnis matuojamas hercais, o stiprumas – decibelais. Ilgą laiką Lietuvoje buvo naudojama rusų defektologo Levo Neimano klausos sutrikimų klasifikacija. Šiandien klausos sutrikimas diagnozuojamas pagal Pasaulinės sveikatos organizacijos (PSO) klausos sutrikimo klasifikaciją:

- nežymus klausos sutrikimas (26–40 Db),
- vidutinis klausos sutrikimas (41–55 Db),
- žymus klausos sutrikimas (56–70 Db),
- labai žymus klausos sutrikimas (71–90 Db),
- gilus klausos sutrikimas (kurtumas) (daugiau kaip 90 Db).

Normalią klausą turintis žmogus gali išgirsti vos girdimą nulinio decibelų garsą. Vis didėjantis decibelų skaičius byloja apie susilpnėjusią klausą (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Labai svarbu kuo anksčiau diagnozuoti klausos sutrikimą, kad, nežiūrint į prarastą galimybę išgirsti šiugždančius po kojomis rudeninius lapus ir švelnų mamos šnabždesį, būtų pradėtas ankstyvas kalbos formavimas, turintis įtakos visų pažintinių procesų vystymuisi

Kalbos vystymasis priklauso nuo to, kada vaikas prarado klausą. Sutrikus klausai nuo trejų metų amžiaus, vaikas jau kalbės frazėmis; nuo girdinčiųjų bendraamžių skirsis šiek tiek skurdesniu žodynu; pasitaikys garsų tarimo, gramatinės konstrukcijos klaidų. Jeigu klausia buvo prarasta priešmokykliniame laikotarpyje, šių vaikų kalboje bus pastebimas skardžių priebalsių duslinimas; neaiškus nekirčiuotų skiemenų tarimas; artikuliacijos netikslumai. Paveldėję klausos sutrikimą arba praradę klausą ankstyvajame amžiuje vaikai savarankiškai išmokti kalbėti negalės. Formuoti ir lavinti šių vaikų kalbą padės įvairių sričių specialistai, pritaikydami klausą kompensuojančią techniką, nuo pirmųjų vaiko gyvenimo mėnesių vesdami kalbos formavimo ir lavinimo užsiėmimus, konsultuodami tėvus ir su vaikais dirbančius pedagogus.

Klausos negalią turinčių vaikų Lietuvoje kasmet gimsta ne daugiau keturiasdešimties. Jeigu anksčiau kurtieji ir neprigirdintieji mokydavosi specialiosiose mokyklose, dabar jų tėvai vis dažniau renkasi bendrojo ugdymo įstaigas. Tai lėmė nuo 2014 metų sausio 1 d. pradėta vykdyti visuotinė naujagimių klausos patikra, leidusi kuo anksčiau pradėti negirdinčio vaiko kalbos lavinimą, o taip pat sparčiai populiarėjanti kochlearinė implantacija¹ ir šiuolaikinių technologijų dėka nuolat modernėjanti klausą kompensuojanti technika: skaitmeniniai klausos aparatai², FM sistemos³, indukcinės kilpos⁴ ir kt.

Statistiniai duomenys rodo, kad kas dešimtas vaikas, turintis klausos negalią, gimsta kurčiųjų šeimoje. Kiti devyni gimsta ir auga girdinčiųjų šeimose. Todėl suprantama, kodėl tėvai renkasi savo vaikų ugdymą kartu su girdinčiais. Neprigirdinčio mokinio atėjimas į bendrojo lavinimo mokyklą tampa iššūkiu ir jam pačiam, ir jo tėvams, ir pedagogams. Šiame straipsnyje trumpai

¹ Kochlearinis implantas - tai medicininė galimybė girdėti asmenims, kenčiantiems nuo stipraus iki visiško prikurtimo. Kochlearinio implanto sistema susideda iš išorinio kalbos procesoriaus ir implanto. Išorinis kalbos procesorius sudarytas iš valdymo įrenginio, elemento ir ritės. Signalai perduodami bevieliu būdu į implantą. Implantas yra chirurginiu būdu implantuojamas po oda. Jis susideda iš korpuso elektroninėms dalims, antenos, priimančios signalus iš kalbos procesoriaus, elektrodo ir standartinio elektrodo. *Informacija iš Klausos reabilitacijos centro „Surdotechnika“ tinklapiu* <<http://www.surdotechnika.lt>>.

² Skaitmeninis klausos aparatas yra sudarytas iš penkių pagrindinių komponentų: mikrofono, stiprintuvo (arba signalų procesoriaus), mikroschemos, imtuvo (taip pat vadinamo garsiakalbiu) ir baterijos. Nors anksčiau klausos aparatai galėjo veikti kaip paprasti stiprintuvai, skaitmeniniai klausos aparatai iš esmės yra mažyčiai kompiuteriai, kurie apdoroja garsą, kad jis taptų kiek įmanoma tikroviškesnis. *Informacija iš Klausos reabilitacijos centro „Surdotechnika“ tinklapiu* <<http://www.surdotechnika.lt>>.

³ Pašalinį triukšmą sušvelninanti FM sistema susideda iš siųstuvo, kurį turi kalbėtojas (pavyzdžiui, mokytojas) ir imtuvo, kurį turi neprigirdintysis. Žmogaus balsas iš siųstuvo perduodamas į imtuvą bevieliu būdu, taip garsas neiškrapomas. Pojūtis toks, lyg kalbėtojas kalbėtų tiesiai į ausį arba į klausos aparato mikrofoną. *Informacija iš Klausos reabilitacijos centro „Surdotechnika“ tinklapiu* <<http://www.surdotechnika.lt>>.

⁴ Magnetinį lauką sukurianti indukcinė kilpa mažina pašalinius garsus paimdama garsą tiesiai iš jo šaltinio ir nusiųsdama jį į klausos aparatą. Indukcinės kilpos naudojamos asmeniniais tikslais, o taip pat ugdymo įstaigose ir kai kuriose viešosiose vietose: kinuose, teatruose, geležinkelio stotyse ir kt. Klausos sutrikimą turintys žmonės apie indukcinės kilpos sistemos buvimą sužino ant klausos sutrikimą žymintčio simbolio (įstrižai perbrauktos simbolinės ausies) radę raidę T.

apžvelgsiu neprigirdinčių vaikų žodyno, sakinės ir rašytinės kalbos, teksto suvokimo ypatumus, padėsiančius juos ugdančiams pedagogams suprasti vaikų daromas klaidas ir parinkti tinkamus minėtų klaidų šalinimo metodus.

Sutrikusios klausos vaikų kalbėjimas nėra vien tik gebėjimas žodžiu išreikšti savo mintis. Tokiems vaikams tenka trigubas krūvis: jie turi mokytis ne tik kalbėti, bet ir mokytis analizuoti kalbą, įvairius aplinkos garsus, visa tai išlaikyti atmintyje ir nuolat pildyti naujais garsais bei sąvokomis. Tuo pačiu metu vaikams reikia perprasti gimtosios kalbos sistemą – žinoti žodžių reikšmes, jų darybos, kaitymo, jungimo taisykles. Viso to besimokant, vaikams dar tenka išmokyti tarti įvairius garsus, jungti juos į žodžius, žodžių junginius ir sakinius. Girdinčiųjų vaikų kalbos įgūdžiai susidaro natūraliai, kadangi juos nuolat supa garsinė aplinka, neprigirdintiems vaikams tokią aplinką reikia sukurti, nes jų žodynas būna skurdesnis už girdinčiųjų bendraamžių. Nuolatinis bendravimas su kalbančiais pamažu suformuos poreikį komunikuoti sakytine kalba.

Šiame straipsnyje apžvelgsiu neprigirdinčių vaikų, gimusių arba apkurtusių ankstyvajame amžiuje, kalbos ypatumus. Minėtiems vaikams būdinga visų kalbos sistemos komponentų, apimančių leksiką, fonetiką, gramatiką, neišsivystymas.

Nepilnavertis žodžių suvokimas klausa lemia ir skurdžias žodyno atsargas, ir ribotą žodžių reikšmių vartojimą. Klausos negalią turintys vaikai sunkiai supranta abstrakčias sąvokas, todėl atsiranda sunkumų mokant konkrečiuosius ir abstrakčiuosius daiktavardžius. Pavyzdžiui, daiktavardžiai *garbė, ilgesys, nuovargis, bėgimas, grožybė, ramumas* dažniau bus aiškinami ir keičiami veiksmožodžiais, būdvardžiais arrieveiksmiais *gerbia, pasiilgau, pavargau, bėga, gražus, ramiai*. Vaikai beveik nevarvoja apibendrinamųjų žodžių (*transportas, baldai, indai...*). Tai sukelia problemų ne tik priskiriant daiktą konkrečiai grupei (pavyzdžiui, *sparnus turinčius vabalus žemesniųjų klasių mokiniai dažniausiai priskirs paukščiams*), bet ateityje labai sunku mokytis vienuosio sakinio dalių su apibendrinamaisiais žodžiais skyrybos. Klausos negalią turintys vaikai sunkiai suvokia žodžius, reiškiančius visumos dalį (*padas, kulnas, pėda; kakta, viršugalvis, pakaušis*), nežino sinonimų – net ir vyresnėse klasėse sunkiai suvokia, kad veiksmožodžiai *galvoti* ir *manyti*, *regėti* ir *matyti*, *bėgti* ir *lėkti* turi tokią pačią ar artimą reikšmę. Žodyno skurdumas sukelia sunkumų įvardinant panašius objektus. Pavyzdžiui, *šuns būdą, varnėno inkilą, pelės urvelį, lapės olą, tvartą, kaimo trobelę, miesto dangoraižį* vaikai pavadinis vienu žodžiu – *namas*.

Tokį kalbos formavimąsi lemia ne tik sulėtėjusi kalbos raida, bet ir negalėjimas tinkamai išgirsti sakomą žodį. Neprigirdintieji gali „nukąsti“ žodžio galūnę arba ją iškraipyti, nes dėl klausos

problemų išgirsta tik žodžio pradžią. Jie gerai girdi tik kirčiuotas žodžio dalis, todėl negirdės nekirčiuoto priešdėlio ir galūnės. Jei išgirs fonetiškai netaisyklingai tariamą žodį, jį įsimins ir nuolat vartos netaisyklingai. Todėl reikia stengtis, kad vaikai girdėtų taisyklingą kalbą, į jų žodyną kuo dažniau įtraukti rečiau vartojamus žodžius ir kurti kalbines situacijas, skatinančias vartoti būtent tuos žodžius. Raginant daug kartų išstarti naują žodį, bus lavinama taisyklinga tartis, įtraukiant žodį į skirtingus kontekstus, bus formuojamas žodžio reikšmės suvokimas. Plėsti žodyną padės tuo pačiu metu supažindinimas su artimos ir priešingos reikšmės žodžiais (*tamsa – šviesa, geras – blogas, mergaitė – berniukas, paklota lova – sujaukta lova* ir pan.), aplink esančių natūralių daiktų ar jų iliustracijų stebėjimas mokys vartoti daugiareikšmius žodžius (*žiedas – ant rankos mūvimas papuošalas, gėlė, apskrita uždara gatvė, šulinio dalis* ir pan.). Prasidėjus liūčiai, pūgai, pasirodžius vaivorykštei, ant palangės nutūpus zylutei, pasigirdus gaisrinės mašinos signalui, nereikia bijoti trumpam nutraukti pamokos, nuvesti vaiką prie lango ir pasinaudoti unikalia galimybe supažindinti jį su nauju žodžiu, apibūdinančiu už lango esančius daiktus ar vykstančius procesus. Netikėtumo akimirką išgirsti žodžiai bus lengviau įsimenami, tik negalima leisti jiems nugrimzti užmarštin, nes jų prireiks skaitant ir suvokiant perskaitytą tekstą.

Skaitymas yra labai svarbus ugdymo etapas, kadangi padeda įveikti ribotą neprisigirdinčiųjų kalbinį bendravimą. Kuo anksčiau vaikas išmoks skaityti, tuo sparčiau vystysis jo kalba. Nors skaitymo technikos mokymas dažniausiai vyksta sklandžiai, tačiau susiduriama su teksto suvokimo problemomis. Lavinant skaitymo ir kalbėjimo įgūdžius reikia skatinti mokinius atpasakoti perskaitytą tekstą. Klausos negalią turintys vaikai dažniausiai atpasakoja viską pažodžiui, nes nesuvokdami teksto mokosi jį mintinai. Todėl būtina mokyti vaikus perkurti tekstą: iš pradžių atsakant į klausimus, vėliau pakeičiant žodžius sinonimais, tiesioginę kalbą netiesiogine, išplečiant sakinius, vientisinius sakinius pakeičiant sudėtiniais ir pan. Prieš teksto skaitymą būtina išsiaiškinti nežinomus žodžius. Patarčiau nepasitikėti vaikų teigimu, kad nežinomų žodžių tekste nebuvo, nes neprisigirdintys vaikai dažnai painioja panašiai skambančius žodžius. Skaitydama su septintokais apie pirmuosius lietuviškus laikraščius – „Aušrą“ ir „Varpą“ – nustebau nežinomų žodžių sąrašė neradusi žodžio *triūsas*. Paklausus mokinių, kodėl jie nepaminėjo šio žodžio, išgirdau atsakymą, kad jis vaikams žinomas. Į klausimą, ką tas žodis reiškia, mokiniai beveik choru atsakė, jog tai – *rusas*. Lentoje parašiau abu žodžius ir parodžiau, kad žodis *rusas* rašomas be raidės *t*. „*Tai tikras rusas*“, – nuskambėjo garsus atsakymas. Ši anekdotinė situacija įvyko todėl, kad mokiniai prieš tekstą apie pirmuosius lietuviškus laikraščius skaitė pasakojimą apie lietuviško

rašto draudimą, todėl vizualiai ir akustiškai panašus žodis automatiškai buvo susietas su jau turima vaikų patirtimi. Ir tai ne vienetinis atvejis. Panašiai skambantys žodžiai painiojami ir kitų dalykų pamokose. Pavyzdžiui, mano auklėtinė per badmintono varžybas pasitempė kojas *barščius*, geografijos pamokoje kalbant apie Lietuvoje gyvenančius įvairių tautybių žmones, neprigirdintis mokinytis parašė, kad mūsų šalyje gyvena *lietuviai, rusai, lenkai, baltarusijai, totoriai, latviai*, o biologijos mokytoja pasidalino su manimi mokinių rašto darbu apie *augaliją ir gyvuliją*. Dar keliuose geografijos kontroliniuose darbuose atsiradę *spygliuočialapiai* ir net *sujungtinis klimatas* atskleidė, kad sudurtinių žodžių darybą ir sudėtinių sujungiamųjų sakinių temą mano mokiniai išmoko puikiai, tačiau įgytas žinias pritaikė ne ten kur reikia. Šie pavyzdžiai iliustruoja aukščiau aptartas žodyno klaidas, atsirandančias dėl neprigirdėjimo ir primena, kad jas taisyti padės nuolatinis naujai išmoktų žodžių vartojimas kuo įvairesniuose kontekstuose.

Jeigu sakininėje kalboje daromos klaidos kartais gali likti nepastebėtos, rašytinėje kalboje jos niekur nedingsta. Ribotas kalbos suvokimas klausa trukdo diferencijuoti garsus. Dėl šios priežasties neprigirdinčiųjų rašytinėje kalboje sutinkamos garsų painiojimo klaidos. Dažniausiai vaikai painioja skardžiuosius ir dusliuosius (*dušas – tušas, labas – lapas*), minkštuosius ir kietuosius (*gera – geria, gira – giria*), šnypščiamuosius ir švilpiamuosius (*sušuko – šušuko, svečiai – švečiai, švešiai*) garsus, afrikatas (*cirkas – sirkas, ačiū – ašiū*), sukeičia vietomis garsus (*briedis – driebis, pasiūlgau – pasiglau*), prideda nereikalingų garsų (*dabar – darbar, pavasaris – pavasasaris, kiaušiniai pradėjo kaltis – kalkti*), praleidžia priebalsių samplaikas (*šaukštas – šauktas, šauštas*). Sunkiai suvokdami leksinę žodžių reikšmę ir išgirdami tik dalį ištarto žodžio, neprigirdintys vaikai, lyg žaisdami žaidimą „Sugedęs telefonas“, keičia žodžius pagal garsinį panašumą (*vardas – vargas – varpas – tarpas; miestas – maistas; Kelmė – kelnės*), daro žodžio darybos klaidų vartodami lietuvių kalbai nebūdingas arba netinkamas priesagas ir priešdėlius (*ištėjo, darbinikas, nuobodingai, gėliotas*).

Turint klasėje neprigirdintį vaiką, reikia žinoti ir nusiteikti, kad jis darys girdintiesiems nebūdingų klaidų. Skurdus žodynas, nepakankama kalbinė aplinka, sunkumai suvokiant žodį klausa, žodžio reikšmių nesuvokimas trukdo formuoti kalbos gramatinei sandarai. Neprigirdintiesiems būdingi agramatizmai⁵: daiktavardžio ir būdvardžio derinimo, veiksmažodžių valdymo, prielinksnių, skaitvardžių vartojimo, įvardžių rūšių painiojimo klaidos. Sintaksinės

⁵ **Agramatizmas** [gr. *agrammatos* – neraštingumas, nemokytas žmogus], med., psichol. nesugebėjimas taisyklingai jungti žodžius ir sudaryti sakinius. Žr. *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma litera, 2005, psl. 22.

konstrukcijos taip pat netaisyklingos: mokiniai praleidžia reikšmines sakinio dalis, jungia jas netinkama tvarka, vengia sudėtinių sakinių, nepaiso elementarių skyrybos taisyklių. Visos šios tarimo klaidos nutūpia ir sąsiuvinio eilutėse (žr. 2 lentelę).

2 lentelė

<p style="text-align: center;">Klaipėdos Litorinos mokyklos 8A klasės mokinio Fausto Simaičio rašinėlis</p> <p style="text-align: center;">Vakarykščia diena</p> <p>Ryte atsikeliau apsirengiau ir pavalgiau. Poto Lona atėjo buvo pirma, vėliau Emilis. Iš viso penki mes galvojame, kad Vitalija nevažuos. Mes laukiame autobuso. Autobusas atvažiavo, ten buvo sedinti Vitalija.</p> <p>Vėliau atėjo Kristina ir Laura. Ir važuojame į Kauną. Ilga kelionė buvo. Vėliau atvykome Kaune. Žaidžiau šaškėmis man buvo negerai sekasi. Vėliau paplaukiau ir gavau tris medalius sidabrinis. Viskas išvažuojame iš Kauno. Mes buvom pavargęs.</p> <p>Diena buvo idomi ir, pavarges, laimingas nes gavau medalius ir pateksiu pabaltijo.</p>

3 ir 4 lentelėje pateikti bendrojo ugdymo mokykloje besimokančių trečiųjų – Marijos ir Arno – darbai, vieversio aprašymas pagal duotą planą. Gilų klausos sutrikimą turinti Marija gimė ir auga kurčio tėvo ir neprigirdinčios mamos šeimoje. Modernių klausos aparatų dėka mergaitė aplinkinį pasaulį suvokia klausia ir rega (skaitymu iš lūpų). Sėkmingam kalbos formavimuisi įtakos turi ir pomėgis skaityti. Skirtingai nei Marija, nuo ketverių metų kochleariniu implantu besinaudojantis Arnas skaityti visiškai nemėgsta. Šiam berniukui diagnozuoti ir dideli dėmesio sutrikimai. Klaipėdos Litorinos mokyklos, ugdančios sutrikusios klausos vaikus, surdopedagogų nuomone, Arnei labiau tiktų minėta įstaiga.

3 lentelė

<p style="text-align: center;">Klaipėdos „Gilijos“ pradinės mokyklos 3F klasės mokinės Marijos Rimkutės rašinėlis</p> <p style="text-align: center;">Vieveserys</p> <p>Vievesersys tai paukštis. Jo spalva pilkos, akys avalios juodos, kojos plonos, galvele maža, snapas trumpas. Jis reikalingas, nes gražiai čirena. Jie gyvena laukuose ar pievose. Jis valgo uogas, grūdų ir vabalius. Jie skraido, čirena, tupi, žiūri, gaudo ir stato savo lizdus.</p>
--

4 lentelė

Klaipėdos „Gilijos“ pradinės mokyklos 3F klasės mokinio Arno Meškio rašinėlis

Vieversys

Tai spalva juodas, rudas ir margos, panšus į žvirblį, juodos akis, trumpa koja ir snapa

Tai čirena, džiaugsmo, renka vabalus.

Tai yra paukštis.

Tai pievose ir laukuose.

Tai uoga, kirminų, vabalų.

Tai skraido, čirena ir lesa

Šie pavyzdžiai parodo, kad tol, kol mokiniai papildomai neskaitys mokytojo, bibliotekininko ar tėvų rekomenduojamų knygų, tol nesugebės tinkamai vartoti kalbos, tol jų sakininė ir rašytinė kalba neperžengs kasdienės leksikos rato.

Visos aptartos klaidos būdingos tik neprigirdintiesiems, suvokiantiems kalbą klausa. Kurtieji tokių klaidų nedaro. Kadangi jie negali savarankiškai išmokti kalbėti, kiekvienas naujas žodis jiems iš pradžių pateikiamas raštu. Grafinis žodžio vaizdas yra įsimenamas geriau, todėl gerai suvokęs raidinę ir artikuliacinę žodžio sandarą, kurčias žmogus visada parašys jį taisyklingai. Štai kodėl kurtieji, skirtingai nei neprigirdintieji (o kartais ir girdintieji), niekada nesuklysta rašydami 2008 metais gražiausiu lietuvišku žodžiu išrinktą žodį *ačiū*.

Sintaksinio ryšio tarp sakinio žodžių stoka yra pagrindinis sutrikusios klausos vaikų kalbos trūkumas. Ugdant minėtus vaikus, būtina suprasti, kad pirmiausiai reikia suformuoti stilistiškai neutralią, gramatiškai taisyklingą sakininę ir rašytinę kalbą. Todėl pradiniam mokymo etape nereikia siekti stilistiškai turtingos kalbos. Kur kas svarbiau išmokyti vaikus vartoti įvairias kalbos formas, o ne kalbos stilius. Nesvarbu, kad sutrikusios kalbos mokinio rašinys bus stilistiškai skurdus, svarbiausia, kad jis būtų taisyklingas, suprantamas ir informatyvus. Norint to pasiekti, neužtenka taisyti mokinio kalbos klaidas ir skatinti įsiminti taisyklingas sakinio konstrukcijas. Dirbant su klausos negalią turinčiu vaiku, šalia užduočių, skirtų visai klasei, reikia turėti ir individualių užduočių, specialiai sukurtų kalbos pavyzdžių, schemų, modelių. Mokant kurti pasakojimą pagal paveikslėlius, mokiniams reikia pasiūlyti pasinaudoti aprašymo planu, užuominomis, nebaigtais sakiniais, atraminiais žodžiais. Nuosekliai ir savarankiškai reikšti mintis

padeda dienoraščio kūrimas, bendravimas socialiniuose tinkluose, laiškų, sveikinimų, elektroninių laiškų, trumpųjų žinučių rašymas.

Tačiau svarbiausias tikslas, padėsiantis kalbos formavimuisi, yra ne tik konkrečios gramatinės kategorijos, sintaksinės konstrukcijos išaiškinimas ar pagal ugdymo programą privalomo kūrinio perskaitymas ir klausimų pateikimas, o visų šių dalių sujungimas į visumą, siekiant padėti mokiniams įgytas žinias paversti praktiniais įgūdžiais.

Sigita KOROLIOVĖ
Klaipėdos Litorinos mokykla
Smiltelės g. 22
LT-95129 Klaipėda
[kudariene@gmail.com]

Naudota literatūra

1. *Prakalbinu tylą*, sudaryt. Loreta Barzdonytė-Morkevičienė, Kaunas: Šviesa, 2000.
2. *Ugdome negirdintį vaiką*, sudaryt. Laimutė Gervinskienė, Rasa Jankevičienė, Dalia Šarkienė, Renata Valaitytė-Ramuckienė, Kaunas: Šviesa, 2014.
3. Alfonsas Mitkus, *Kai sutrinka klausa*, Vilnius: Žuvėdra, 2008.
4. Людмила Парамонова, *Логопедия для всех*, Санкт Петербург: Питер, 2009.
5. Особенности речи слабослышающих детей старшего дошкольного возраста [prieiga per internetą: <<http://www.powereducator.ru/cedus-642-1.html>>, žiūrėta 2017-03-18].